

Karmazinių piliakalnis prie Dūkštos upės, Vilniaus r.
Karmazina Mound by the Dūkšta River, Vilnius District

Piliakalnis Maišiagalos dvaro sodyboje, Vilniaus r.
Mound on grounds of Maišiagala manor, Vilnius District

KULTŪRINIS KRAŠTOVAIZDIS CULTURAL LANDSCAPE

Liškiavos piliakalnio panorama, Varenos r.
Panorama of Liškiava Mound, Varena District

KULTŪRINIS KRAŠTOVAIZDIS

Kultūriniu yra laikomas žmogaus sukurtas ir jo sambūvį su aplinka atspindintis kraštovaizdis. Istoriniu vadinamas iki XX a. vidurio sukurtas kraštovaizdis – sisteminis kompleksas, kuriame yra integruota įvairių komponentų: kelių tinklas, žemės paviršiaus reljefo formų, želdynų, vandens telkinių, kitų statinių, istorinės žemėvaldos ir žemėnaudos objektų. Kaimo kultūriniame kraštovaizdyje atsispindi visos medžiaginės ir dvasinės etninės kultūros raiškos formos, regionų skirtumai, gyvoji tradicija. Kultūrinis Lietuvos regionų savitumas raiškiausiai atsiskleidžia išlikusiose kaimo kultūros paveldo objektų sankaupos vietose – istorinio kraštovaizdžio arealuose. Pavieniai statiniai retai atskleidžia kultūros tradicijas, jos geriausiai išlaikomos prižiūrint ir saugant regionus reprezentuojančias gyvenvietes ir jų grupes.

Geriausiai išlikusiems Lietuvos istorinio kultūrinio kraštovaizdžio arealams būdingas vidinis integralumas ir kompozicinė vienovė su gamtinio kraštovaizdžio struktūra. Reikšmingiausi šio kraštovaizdžio erdvių struktūros komponentai – senieji miesteliai, nemaža jų yra išlikę net ikigotikinio laikotarpio struktūrų relikty. Verčių kompleksiskumu šiame kraštovaizdyje išsiskiria dvarų sodybos. Ypatingas erdvinis kompozicinis ir semantinis vaidmuo tenka piliakalniams, daugelis jų yra neatsiejami nuo miestelių ir dvarų sodybų. Visos kraštovaizdžio dalys glaudžiai susietos – dvarų sodybas ir miestelius dažnai jungia bažnyčia, dvaro sodyba yra greta miestelio arba tarsi įaugusi į jį. Sakralinių statinių poveikio laukas neretai apima didelius arealus, kiti senieji statiniai, memorialinės vietos, monumentai, mažosios architektūros objektai yra tapę vietos reikšmės dominantėmis.

Savitos atskirų regionų istorinės sąlygos ir kraštovaizdžio įvairovė nulėmė tai, kad kultūrinio kraštovaizdžio kompleksinės sankaupos vietų ir pavienių relikty sklaida Lietuvos teritorijoje nėra tolygi. Tankiausiai didžiausios sankaupos vietų yra išlikę vaizdingose gamtinėse teritorijose – kalvotose moreninėse ežeringose Rytų, Pietryčių bei Šiaurės vakarų Lietuvos aukštumose ir raiškiose didžiųjų upių – Nemuno, Neries, Šventosios, Dubysos ir kt. – paslėniuose. Daugiausia archeologijos vertybių ir į Kultūros vertybių registrą įtrauktų mitologinių vietų yra išlikę Žemaitijos ir Aukštaitijos aukštumose, intensyviai žemdirbystei netikusiose vietovėse.

Ryškūs yra keli Lietuvos kaimo kultūrinio kraštovaizdžio raidos etapai: ikivalakinis, valakinis, vienkiaminis, kolūkinis. Ikkalakinio kraštovaizdžio rudimentai, kurių išlikę nedaug, pasižymi išskirtiniu istoriniu informatyvumu. Juose esama archajiškiausio gyvenviečių tipo, kupetinio, ir seniausių vienkiaminių kaimo gyvenviečių relikty.

Labai vertingi yra dideli teritoriniai sisteminiai valakinio kraštovaizdžio dariniai: pagal 1557 m. Valakų įstatymą įkurti miesteliai ir bažnytkaimiai, dvarų sodybos, palivarkai, gatvinės rėžinės ir padrikosios kaimų gyvenvietės, gyvenamąsias vietas jungiantis kelių tinklas, feodalinės žemėvaldos ir rėžinės žemėnaudos liekanos. Nemažai dvarų sodybų buvo įkurta senųjų gyvenviečių vietose. Dvarų sodybos buvo išsidėsčiusios kas keli kilometrai, aplink jas buvo suformuoti ūkiniai padaliniai – palivarkų sodybos ir įkurdintos kaimų gyvenvietės. Dauguma palivarkų buvo įkurti vėliau nei dvarų sodybos, beveik visos palivarkų sodybos yra jau išnykusios arba smarkiai pakitusios. Gatvinės rėžinės gyvenvietės kūrėsi vykstant Valakų reformai ir po jos, bet jų plano ir erdvės struktūra buvo formuojama pagal Reformos įstatymo reikalavimus. Reliktinėse valakinėse kaimų gyvenvietėse, išlikusiose net šalia Vilniaus miesto ribos ir jo teritorijoje – Kopolyčnikuose, Kazbėjuose, Vaidotuose ir kitur, išsilaikė unikali plano ir erdvės struktūra, jose tebėra archajiškos struktūros statinių ir senosios rėžinės žemėnaudos liekanų.

Valakinis kraštovaizdis Lietuvoje pradėjo nykti XIX a. viduryje ėmus kurti vienkiamius. Jį beveik visiškai sunaikino sparčiai įvykdyta 1923 m. Žemės reforma. Tik pietrytinėje Lietuvos dalyje, tarpukariu

priklausiusioje Lenkijos Respublikai, vienkiemiai kūrėsi lėtai, dvarai nebuvo parceliuoti, todėl valakinis kaimo kraštovaizdis išliko mažai pakitęs. Šio istorinio kraštovaizdžio struktūros fragmentai su ikivalakinio ir vienkieminio kaimo elementais vyrauja Ignalinos, Šalčininkų, Švenčionių, Varėnos, Vilniaus rajonuose. Šiuo metu Pietryčių Lietuva yra vienas iš keleto unikalių Europos regionų, kuriuose iki šiol matoma viduramžiška kultūrinio kaimo kraštovaizdžio struktūra.

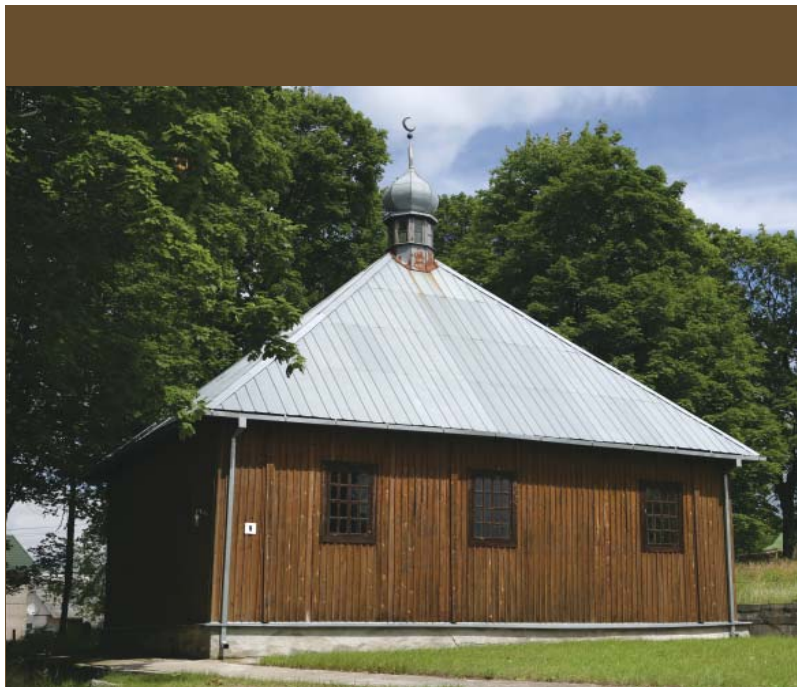
Vienkieminį kraštovaizdį beveik visoje Lietuvoje gerokai sunaikino 1966 m. pradėta visuotinė kolektyvizacija ir vienkiemų nukėlimas, tačiau daug šio kraštovaizdžio struktūros fragmentų su ikivalakinio ir valakinio kaimo reliktais iki šiol yra Alytaus, Anykščių, Lazdijų, Prienų, Zarasų rajonuose. Kitų Lietuvos rajonų teritorijose yra išlikę įvairių istorinio kultūrinio kraštovaizdžio fragmentų, tarp kurių nėra vieno vyraujančio tipo. Kauno, Kėdainių, Klaipėdos, Kretingos, Kupiškio, Panevėžio, Radviliškio rajonuose, kurių lygumos ir našios dirvos buvo tinkamiausios kolūkinei žemdirbystei, iš ikiosvietinio laikotarpio agrostruktūros beveik nieko neišliko.

Šiuo metu itin vertingi kaimo kultūrinio kraštovaizdžio arealai yra saugomi penkiuose nacionaliniuose ir trisdešimtyje regioninių Lietuvos parkų. Šios teritorijos pasižymi kompleksiskumu ir autentiškumu, jų kultūros paveldas neatskiriamas nuo vertingo gamtinio kraštovaizdžio. Čia esančioms urbanistikos vertybėms saugoti yra įsteigti urbanistiniai, o etnografiniams kaimams – etnokultūriniai draustiniai. Išskirtinės vertės archeologijos, istorijos, urbanistikos, architektūros, dailės ir gamtos vertybių kompleksas saugomas Trakų istoriniame nacionaliniame parke.

Kraštovaizdžio erdvės struktūra neatskiriama nuo joje vykstančios ir ją formuojančios veiklos. Šiuo laikotarpiu Lietuvoje, kaip ir kitose Baltijos jūros regiono šalyse, tradicinės veiklos kaimo teritorijose nuosmukis vis didėja. Didžiausia grėsmė kyla šalia didžiųjų miestų išlikusioms kultūrinio kraštovaizdžio teritorijoms, kur dažniausiai yra vaizdinga gamtinė aplinka, – jos tampa gyvenamaisiais miestų rajonais ir vasarnamių zonomis. Miestų plėtimosi prevencija laikoma vienu svarbiausių Baltijos regiono plėtros tikslų. Lietuvoje vis dar galima išsaugoti autentiškesnį nei kitose Baltijos jūros regiono šalyse kaimo paveldą, nes šiame Europos regione tik Lietuvoje ir Lenkijoje dar nėra įvykdyta esminė žemės ūkio restruktūrizacija.

Pastaraisiais metais yra tvarkomi svarbiausi Lietuvos kultūrinio kraštovaizdžio objektai – piliakalniai, dvarų sodybos, senovės laidojimo vietos, sakraliniai statiniai. Dvarų paveldo išsaugojimo programos įgyvendinimas yra įtrauktas į Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2006–2008 metų programos įgyvendinimo priemonių planą. Siekiama remti žemės ūkį, ieškoma būdų savininkams ir naudotojams kompensuoti atliktų paveldo objektų tvarkybos darbų išlaidas, plėtoti kultūrinį ir kaimo turizmą. Tačiau gyvą istorinį kraštovaizdį išsaugoti kaip organizmą galima tik stiprinant tradicinės vietos bendruomenes, saugant nematerialųjį kultūros paveldą, gaivinant senuosius veršlus ir amatus. Tik autentiškame kultūriniame kraštovaizdyje gali būti sėkmingai puoselėjama gyvoji etninė kultūra.

Teksto autorė Dr. Jūratė Jurevičienė
Fotografą Sigitą Gaudėžą

Keturiasdešimtys totorių k. mečetė, Vilniaus r.
Mosque of Forty Tatars, Vilnius District

Buivydų piliakalnis Neries regioniniame parke, Vilniaus r.
Buivydai Mound in Neris Regional Park, Vilnius District

CULTURAL LANDSCAPE

The cultural landscape is defined as the human-modified landscape, reflecting man's coexistence with nature. The historical landscape is defined as any systematic complex, formed before the middle of the 20th century with integral components, such as a network of roads, forms of relief of the land surface, plantations, bodies of water, other buildings, and units of land ownership and tenure. The material and spiritual ethnic culture, alongside regional differences and living traditions, is most vividly reflected in the rural cultural landscape. The cultural characteristics of Lithuanian regions are disclosed in the places of accumulation of the surviving objects of rural cultural heritage, i.e. areas of the historical landscape. Single buildings seldom represent cultural traditions, which are more fully preserved by maintaining and saving settlements and clusters of settlements that represent different regions of the country.

The areas of the Lithuanian historical cultural landscape that have survived best reflect inner integrity and compositional unity with the structure of the natural landscape. The most significant structural components of the spaces of these landscapes are ancient towns, some of which include preserved relics of pre-Gothic structures. The complexity of values in this landscape is attributed to manors or estates. A particular compositional and semantic role here is played by mounds, most of them being an integral element of towns and estates. All parts of a landscape are closely interrelated: a manor shares a common church with the town, or an estate is located close to the town or within the town. The area of the influence of sacred buildings is usually vast; other buildings and memorable places, as well as monuments and objects of small architecture have become landmarks of local significance.

Specific historical conditions and the variety of landscapes have caused the complex clusters of landscapes and separate relics to be irregularly distributed over the territory of Lithuania. The greatest density of those clusters can be found in the most picturesque places of the country: in hilly areas with glacially formed lakes in eastern, south-eastern, and north-western Lithuania, as well as in the scenic valleys of the biggest Lithuanian rivers: the Nemunas, Neris, Šventoji, Dubysa, and others. The majority of archaeological artefacts and mythological places listed on the Registry of Cultural Values can be found on the heights of Aukštaitija and Žemaitija, where the land was not suitable for intensive farming.

The development of the Lithuanian rural cultural landscape can be divided into several specific stages: before the reform of the second half of the 16th century, when land plots were strictly divided into the system of three fields (valakai); after the reform; farmstead stage; and the nationalization of land and organization of collective farms. The scarce remains of the first stage carry exceptional historical information. They have retained relics of the most archaic type of settlements, i.e. the so-called haystack (scattered) and farmstead settlements.

Great value is attached to the big systematic territorial formations of valakai landscapes. They comprised towns and villages with churches, as well as estates, farmsteads, villages: scattered or street or lined along a street, formed as the result of the land reform of 1557 and interconnected by networks of roads, and the relics of feudal land ownership and use. A significant portion of the estates were formed in place of the old settlements. Manors were located several kilometres from each other with service buildings—farmsteads and villages—around them. Most of the farmsteads were developed later than manors; almost none of them have survived to this day, and those that survived have been essentially altered. The type of settlements, with dwelling houses lined along streets, was developed during the land reform and after it, although the structure of the outlay and the space had to be adhered to strictly to meet the requirements of the reform. The relics of village settlements of this type have survived as close to Vilnius as the city limits or within its territory: Kopyčinkai, Kazbėjai,

Vaidotai, and others. These villages display the remains of the unique structure of space and plan, archaic buildings, and other remnants of the ancient land use.

With the development of farmsteads in Lithuania in the middle of the 19th century, the valakai landscape started to decline. This type of landscape was put to an end by the land reform of 1923. Only in the southeast of Lithuania, which in the interwar period belonged to the Republic of Poland, was the development of farmsteads slow. Because estates were not split, the old rural landscape survived. Fragments of these historical landscape structures with the elements of pre-valakai villages and farmstead villages can be predominantly found in the regions of Ignalina, Švenčionys, Vilnius, Šalčininkai, and Varėna. At this point, south-eastern Lithuania is one of the few unique regions in Europe where the medieval structure of rural cultural landscape can still be seen.

The farmstead landscape in Lithuania was to a great extent destroyed by the massive collectivisation and extermination of farmsteads that started in 1966. Nevertheless, some parts of Lithuania, for example, the regions of Lazdijai, Alytus, Prienai, Anykščiai and Zarasai, still have an abundance of structural fragments of the farmstead landscape with remains of pre-valakai and valakai types of villages. The fragments of the historical cultural landscape that has survived in other parts of Lithuania cannot be attributed to one predominant type. The regions of Kretinga, Klaipėda, Radviliškis, Kėdainiai, Kaunas, Pavenėžys and Kupiškis, with their plains and fertile soil that were used as farmlands in the era of collective farms, have almost lost the characteristics of the pre-Soviet agricultural structure.

At present the areas distinguished for their value as rural cultural landscapes are protected in five national and thirty regional parks. These territories are complex and authentic, with the cultural heritage and the value of the natural landscape being inseparable. Urban reserves were formed to protect urban values, and reserves of ethnic culture were developed for the preservation of ethnographic villages. The historical Trakai National Park boasts exceptional collections of archaeological, historical, urban, architectural, artistic and natural treasures.

The structure of space in a landscape is inseparable from the activities that influence its development. In present-day Lithuania, as well as in the other countries of the Baltic region, a considerable downturn in traditional rural activities can be observed. The most endangered cultural landscapes are those that have been developed in picturesque natural environments and now are approaching bigger cities, because with the expansion of the latter, they are being turned into dwelling areas or complexes of summer houses. Preventing urban development is one of the major tasks for regional development in the Baltic countries. Lithuania has a greater opportunity to preserve authentic rural heritage than the other Baltic States because in this region of Europe only Lithuania and Poland have not yet undergone the essential restructuring of agriculture.

In recent years, the most significant objects in the Lithuanian cultural landscape have been taken care of. These include mounds, estates, old burial sites, and sacred buildings. The Government of the Republic of Lithuania has included the preservation of the estate heritage in its preservation program for 2006–2008. Attempts are being made to foster agriculture, find ways to compensate owners, find means of reimbursement for objects of heritage, and promote cultural and rural tourism. However, the preservation of the historical landscape as a living organism is possible only by strengthening of traditional local communities, protecting intangible cultural heritage, and reviving ancient crafts and trades. The living ethnic culture can successfully survive only in an authentic cultural landscape.

Written by Dr. Jūratė Jurevičienė
Photos Sigitą Gaudėžą